

The How and Why of the Inclusion of the Preface of Abu Mansuri's Shahnameh in Ferdowsi's Shahnameh Manuscripts*

Mahnaz shabanpour kelagar¹  | Farzin Ghafouri²  | Hamidreza Ardestani Rostami³ 

1. Ph.D. Candidate, Department of Persian Language and Literature, Science and Research Branch, Islamic Azad University, tehran, Iran. E-mail: Mahnaz1064@gmail.com
2. Corresponding author, Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Academy of Persian Language and Literature, Tehran, Iran. E-mail: ghafouri.farzin@gmail.com
3. Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Islamic Azad University, Dezful, Iran. E-mail: h_ardestani_r@yahoo.com

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received 27 November 2024

Received in revised form 29

December 2024

Accepted 11 January 2025

Published online 26 January
2025

Keywords:

Introduction to the Abu-
Mansuri Shahnameh,
Prologue of Ferdowsi's
Shahnameh,
The Third Version of the
Shahnameh.

ABSTRACT

Purpose: The *Shāhnāmeḥ-ye Mansuri* (Prose *Shāhnāmeḥ* of Abu Mansuri) was compiled before Ferdowsi by the order of Abu Mansur Muhammad ibn Abd al-Razzaq, with the collaboration of four Zoroastrian priests. This text, which served as the foundation for Ferdowsi's poetic version of the *Shāhnāmeḥ*, has only partially survived; specifically, its introduction has been preserved, primarily because it was included in some manuscripts of Ferdowsi's *Shāhnāmeḥ*. From among the twelve manuscripts used as the basis for the critical edition by Khaleghi-Motlagh, ten contain this introduction.

Method and Research: In this research, we aim to demonstrate, through a descriptive-analytical method and a library-based approach, the how and why of the inclusion of the introduction of the *Shāhnāmeḥ-ye Abu Mansuri* into Ferdowsi's *Shāhnāmeḥ*.

Findings and Conclusions: The findings of the research indicate that Ferdowsi, during the compilation and revision of the third version of the *Shāhnāmeḥ*—undertaken after his disillusionment with the Ghaznavid court—incorporated both a satire of Mahmud of Ghazni and the ancient introduction of the *Shāhnāmeḥ-ye Abu Mansuri* as a form of opposition to Mahmud. This was done to compensate for the explicit omission of Abu Mansur's name in the earlier version, a result of the Ghaznavids' hostility toward him. These changes, introduced in the third revision, were later integrated into the manuscripts of the *Shāhnāmeḥ*.

*Cite this article: shabanpour kelagar, Mahnaz., Ghafouri, Farzin., & Ardestani Rostami, Hamidreza. (2024). The How and Why of the Inclusion of the Preface of Abu Mansuri's Shahnameh in Ferdowsi's Shahnameh Manuscripts. *Journal of Prose Studies in Persian Literature*, 27 (56), 79-95. <http://doi.org/10.22103/jll.2025.24434.3176>



© The Author(s).

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.

DOI: <http://doi.org/10.22103/jll.2025.24434.3176>

EXTENDED ABSTRACT

1. Introduction

The prose Shahnameh of Abu Mansuri was compiled before Ferdowsi, under the order of Abu Mansur Muhammad ibn Abd al-Razzaq, with the collaboration of four Zoroastrian priests. This text, which served as the foundation for Ferdowsi's poetic Shahnameh, has only survived in its preface, preserved in some manuscripts of the Shahnameh. Out of the twelve manuscripts used as the basis for Khaleghi-Motlagh's critical edition, ten include this introduction. This research aims to explore how and why this introduction found its way into the Shahnameh. The findings suggest that Ferdowsi, in the third revision of his Shahnameh—undertaken after his disappointment with the Ghaznavid court—included both a satire of Mahmud of Ghazni and the ancient introduction of Abu Mansuri's Shahnameh as a response to Mahmud and to compensate for not explicitly mentioning Abu Mansur in the earlier version due to the Ghaznavids' hostility toward him. These changes were later incorporated into the manuscripts of the Shahnameh.

2. Methodology

This research employs a descriptive-analytical approach to trace the origin of the inclusion of the introduction of Abu Mansuri's Shahnameh in some manuscripts of Ferdowsi's Shahnameh.

3. Discussion

In the 4th century AH, the Shahnameh of Abu Mansuri was compiled by the order of the ruler of Nishapur and served as the primary source for Iran's pre-Islamic national history. After the death of Daqiqi (a poet who had versified part of the Shahnameh), Ferdowsi found a copy of this book and used it to compose his own poetic Shahnameh. This text also served as a source for other works such as Tha'alibi's *Ghurar al-Siyar* and Gardizi's *Zayn al-Akhbar*. Unfortunately, the complete text of Abu Mansuri's Shahnameh has been lost, and only its introduction remains.

In this research, based on the views of scholars like Allama Qazvini and Zabihullah Safa and their followers (such as Mohit Tabatabai and Riahi), we examine and analyze two hypotheses:

1. The Addition of the Introduction by Scribes: Allama Qazvini argues that the introduction of Abu Mansuri's Shahnameh was added to some manuscripts of Ferdowsi's Shahnameh by scribes due to its thematic relevance. He suggests that this addition likely began during Ferdowsi's time and was motivated by the scribes' appreciation for the content. However, this hypothesis seems unlikely, as Ferdowsi himself struggled to obtain the text, traveling as far as Bukhara to find it. It is improbable that scribes after Ferdowsi's time could have easily accessed it.

2. The Addition of the Introduction in the Third Revision: Mohammad Amin Riahi, following Zabihullah Safa, posits that Ferdowsi revised his Shahnameh three times. In the final revision, after his disillusionment with Mahmud of Ghazni, Ferdowsi added critical verses and included the introduction of Abu Mansuri's Shahnameh. The authors of this article argue that Ferdowsi,

after facing ingratitude from Mahmud, added both a satire of Mahmud and the introduction of Abu Mansuri's Shahnameh to his work. This addition served to highlight his opposition to the Ghaznavids, who were hostile to Abu Mansur's family, and to rectify his earlier omission of Abu Mansur's name due to political considerations.

4. Conclusion

Two hypotheses have been proposed regarding the inclusion of the introduction of Abu Mansuri's Shahnameh in Ferdowsi's manuscripts. The first hypothesis, that scribes added the introduction after Ferdowsi, is refutable given Ferdowsi's own difficulties in obtaining the text. The second hypothesis, that Ferdowsi added the introduction in the third revision of his Shahnameh after 400 AH, is more plausible. According to this view, Ferdowsi included the introduction to preserve historical information omitted in earlier versions due to political constraints and to express his opposition to the Ghaznavid regime. This addition reflects Ferdowsi's efforts to both preserve Iranian heritage and assert his stance against the ruling powers of his time.



چگونگی و چرایی راهیابی مقدمه شاهنامه ابومنصوری در دست‌نویس‌های شاهنامه فردوسی*

مهناز شعبان‌پور کلاگر^۱ | فرزین غفوری^۲ | حمیدرضا اردستانی رستمی^۳

۱. دانشجوی دکتری، گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. رایانامه: mahnaz1064@gmail.com

۲. نویسنده مسئول، استادیار پژوهشی، گروه فرهنگ‌نویسی، فرهنگستان زبان و ادب فارسی، تهران، ایران. رایانامه: ghafouri.farzin@gmail.com

۳. دانشیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد دزفول، دانشگاه آزاد اسلامی، دزفول، ایران. رایانامه: h_ardestani_r@yahoo.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۰۷ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۱۰/۰۹ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۲۲ تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۱۱/۰۷	زمینه: شاهنامه منثور ابومنصوری، پیش از فردوسی به دستور ابومنصور محمد بن عبدالرزاق و با فراخوانی چهار موبد تدوین شد. از این متن که پایه کار فردوسی در نظم شاهنامه بوده، تنها مقدمه آن، آن هم به سبب راهیابی به برخی دست‌نویس‌های شاهنامه، به جا مانده است؛ به گونه‌ای که از دوازده دست‌نویس اساس کار تصحیح خالقی مطلق، ده نسخه آن را در خود داشته‌اند. روش: در این پژوهش برآنیم به روش توصیفی - تحلیلی و با رویکرد کتابخانه‌ای، چگونگی و چرایی راهیابی مقدمه شاهنامه ابومنصوری را به شاهنامه فردوسی نشان دهیم. یافته‌ها: نتیجه پژوهش نشان می‌دهد که فردوسی در تدوین و تحریر سوم شاهنامه که در پی ناامیدی از دربار غزنه انجام شده است، در تقابل با محمود غزنوی و برای جبران آشکارا نام نبردن از ابومنصور در تحریر پیشین به واسطه دشمنی غزنویان با او، هجو محمود و مقدمه قدیم شاهنامه ابومنصوری را در آن می‌گنجانده که سپس تر، این تغییرات در تحریر سوم به دست‌نویس‌های شاهنامه راه می‌یابد.
کلیدواژه‌ها: مقدمه شاهنامه ابومنصوری، دیباچه شاهنامه فردوسی، تحریر سوم شاهنامه،	

***استاد:** شعبان‌پور کلاگر، مهناز؛ غفوری، فرزین؛ و اردستانی رستمی، حمیدرضا (۱۴۰۳). چگونگی و چرایی راهیابی مقدمه شاهنامه ابومنصوری در دست‌نویس‌های شاهنامه فردوسی. *نشر پژوهی ادب فارسی*، ۲۷ (۵۶)، ۷۹-۹۵.

<http://doi.org/10.22103/jll.2025.24434.3176>



۱. مقدمه

شاهنامه ابومنصوری به سال ۳۴۶ هـ.ق به فرمان ابومنصور محمد بن عبدالرزاق سپهسالار خراسان و والی طوس و به دست پیشکار وی ابومنصور المعمری تدوین گردید (ن.ک. خالقی مطلق، ۱۳۹۷: ۱۳، ۳۲-۴۲). ابومنصور بر آن شد تا برای پاسداشت روایات کهن ایرانی به نگارش نامه‌ای دست زند؛ از این رو «دستور خویش ابومنصور المعمری را بفرمود تا خداوندان کتب را از دهقانان و فرزنانگان و جهاندیدگان از شهرها بیاورد و چاکر او ابومنصور المعمری به فرمان او نامه کرد و کس فرستاد به شهرهای خراسان و هشیاران از آنجا بیاورد چون سیاح، پسر خراسانی ازهری، و چون یزدان داد، پسر شاپور از سیستان، چون ماهوی خورشید بهرام از نیشابور، و چون شادان پسر برزین از طوس و هر چهارشان گرد کرد و بنشاند به فراز آوردن این نامه‌های شاهان و کارنامه‌هایشان و نخستین که اندر جهان او بود که آیین مردی آورد و مردمان از جانوران پدید آورد تا یزدگرد شهریار که آخرین ملوک عجم بود». (قزوینی، ۱۳۶۳: ۳۶/۲-۳۸)

شاهنامه ابومنصوری گویا نخست مورد توجه دقیقی طوسی قرار می‌گیرد و او بر آن می‌شود که آن یا قسمتی از آن را به نظم بکشد؛ اما به واسطه خوی بدش، کشته می‌شود و فرصت نظم کامل شاهنامه ابومنصوری را نمی‌یابد تا این که فردوسی این کار بزرگ را می‌آغازد و به انجام می‌رساند. (ن.ک. فردوسی، ۱۳۹۶: ۱۱/۱-۱۴) این شاهنامه آخرین شاهنامه تدوین شده به نثر بوده است؛ اما احتمالاً گرایش بیشتر مردم به متون منظوم و حجم بسیار آن که کار نسخه‌برداری و به یادسپاری آن را دشوار می‌ساخت، سبب شد که آهسته‌آهسته به فراموشی سپرده شود. البته «سهمی که ابومنصور محمد بن عبدالرزاق غیر مستقیم در آفرینش شاهنامه فردوسی دارد بسیار بزرگ است و او که در بیشتر دوران زمامداری‌اش حکمران طوس (زادگاه فردوسی) یا سپهسالار خراسان بود، نقش مهمی در شکل دادن به محیطی داشت که فردوسی تربیت فرهنگی و پرورش بینش ملی خود را در بیست سال نخست زندگی‌اش... مرهون آن بود. گذشته از این، اهمیت شاهنامه ابومنصوری بیشتر از این رو است که نه تنها اساس کار فردوسی در سرودن شاهنامه بود؛ بلکه اساس کار دو تن دیگر، دقیقی و ثعالبی نیز بوده است». (غفوری، ۱۳۹۷: ۳۸۴).

۱.۱. بیان مسئله

در اوایل سده چهارم هجری و با پیشرفت زبان فارسی نو، کوشش‌هایی برای برگرداندن نسخه‌های عربی به فارسی آغاز شد. بدین ترتیب نخست مسعودی مروزی (۳۰۰ هـ.ق) شرح منظوم کوتاهی به نام شاهنامه سرود که از نخستین پادشاه، یعنی کیومرث، آغاز و به یزدگرد سوم پایان می‌یافت. یک نسل پس از آن، ابوعلی بلخی با استفاده از منابع کهن‌تر، مانند نوشته‌های ابن مقفع و محمد ابن جهم برمکی، شاهنامه طولانی‌تری سرود. سومین و مفصل‌ترین شاهنامه، مشهور به شاهنامه بزرگ را ابوالمؤید بلخی گردآوری کرد و سرانجام ابومنصور محمد بن عبدالرزاق فرمان گردآوری کتاب پادشاهان را داد که به نام خود او یعنی شاهنامه ابومنصوری مشهور شد. چنان که دیدیم، همین شاهنامه منثور ابومنصوری که در اواسط قرن چهارم هـ.ق، از روی نامه‌های کهن ایرانی گردآوری شده است، دست‌مایه فردوسی در نظم شاهنامه منظوم او بوده است. اصل این کتاب منثور از میان رفته است، اما مقدمه آن، به سبب وجود شاهنامه منظوم فردوسی که در آغاز برخی از نسخه‌های آن، این مقدمه نثر را قرارداده‌اند، برجای مانده است. بدین ترتیب از تمام آن شاهنامه منثور، دست‌کم مقدمه آن از آسیب حوادث زمانه برکنار مانده و به ما رسیده است. اگر همین مقدمه هم نبود، امروز از چگونگی تدوین آن شاهنامه منثور، آگاهی‌ای نمی‌یافتیم.

پژوهندگان در پژوهش پیش رو، برآن‌اند تا چگونگی و چرایی ورود مقدمه شاهنامه ابومنصوری را به آغاز برخی از دست‌نویس‌های شاهنامه فردوسی و همچنین چگونگی وجود دیباچه منظوم در تدوین نخست شاهنامه فردوسی را بررسی کنند؛ از همین روی، دو فرضیه را پیش روی قرار می‌نهند: (۱) فردوسی پیش از روی کار آمدن محمود غزنوی، در تدوین نخست شاهنامه که در سال ۳۸۴ هـ.ق به پایان رسیده، مقدمه قدیم ابومنصوری را بر شاهنامه خود افزوده بوده است؛ (۲) در تحریر و تدوین سوم، هجو محمود و مقدمه قدیم را بدان افزوده است. پس از این خواهیم دید که فرضیه نخست که از سوی کسانی چون محمد محیط

طباطبایی مطرح شده است، بنا به دلایلی که ذکر خواهد شد، پذیرفتنی نمی‌نماید؛ اما فرضیه دوم، از آنجا که فردوسی بر آن بوده تا پاسخی به قدرناشناسی محمود غزنوی بدهد و به ابومنصور احترام و علاقه قلبی خود را نشان دهد، درست به نظر می‌رسد.

۲.۱. پیشینه پژوهش

درباره تدوین‌های شاهنامه فردوسی پژوهش‌های بسیاری انجام شده است؛ اما در زمینه بررسی منشأ ورود مقدمه شاهنامه ابومنصوری به ابتدای برخی از دست‌نویس‌های شاهنامه فردوسی و بحث در مورد وجود دیباچه شاهنامه فردوسی در تدوین نخست، تحقیق چندانی صورت نگرفته است. از این‌رو می‌توانیم تحقیقاتی را که بر مقدمه قدیم شاهنامه ابومنصوری تمرکز داشته‌اند یا به بررسی منشأ ورود مقدمه شاهنامه ابومنصوری به شاهنامه فردوسی و وجود دیباچه منظوم در تدوین نخست شاهنامه فردوسی پرداخته‌اند، یا موضوع تدوین نخست و دوم شاهنامه را بررسی کرده‌اند، به عنوان پیشینه در پیوند با این پژوهش ذکر کنیم:

جلال خالقی‌مطلق (۱۳۶۱: ۵۷۵-۵۸۴) در مقاله «سی نکته در ابیات شاهنامه» با بررسی دیباچه شاهنامه فردوسی و برخی از بخش‌های دیگر شاهنامه به تغییرات، حذفیات و اضافاتی که در طول تدوین‌ها به دست فردوسی و بعد از فردوسی به دست کاتبان انجام شده است، اشاره دارد.

محمد قزوینی (۱۳۶۳: ۵-۹۰) در مقاله «مقدمه قدیم شاهنامه»، با بررسی و تصحیح دقیق و علمی مقدمه قدیم شاهنامه به این نتیجه رسید که این مقدمه در حقیقت مقدمه شاهنامه منثور ابومنصوری بوده است که به ذوق بعضی کاتبان به ابتدای برخی نسخه‌های کهن شاهنامه افزوده شده است.

محمدامین ریاحی (۱۳۷۱: ۴۶۵-۴۸۸) در مقاله «تأملی دیگر در سال‌شماری زندگی فردوسی و سیر تدوین و تکمیل شاهنامه» به بررسی و ارزیابی زمان‌بندی زندگی فردوسی می‌پردازد و مراحل تدوین و تکمیل شاهنامه را توضیح می‌دهد. ولادیمیر مینورسکی (۱۳۷۶: ۱۷۵-۱۸۸) در مقاله «مقدمه قدیم شاهنامه» به بررسی شاهنامه ابومنصوری و تحلیل و تأیید آرای نولدکه، تقی‌زاده و محمد قزوینی پرداخته و در آخر به این موضوع اشاره کرده است که چه بسا فردوسی در جوانی، به دیدار مؤلفان شاهنامه ابومنصوری نائل شده بوده است.

رحیم رضازاده ملک (۱۳۸۳: ۱۲۱-۱۶۶) در مقاله «دیباچه شاهنامه ابومنصوری» با مقایسه مطالب دیباچه شاهنامه ابومنصوری با مضامین شاهنامه فردوسی، نکات عمده‌ای را در شیوه اقتباس فردوسی از شاهنامه ابومنصوری بر شمرده است. او تغییراتی را که در مطالب آن داده شده و مغایرت‌هایی را که شاهنامه ابومنصوری با شاهنامه فردوسی دارد، نشان داده است. در این مقاله، تاریخچه تحقیقات درباره دیباچه شاهنامه ابومنصوری، متن منقح آن دیباچه و تعلیقات بر مطالب آن، مورد توجه قرار گرفته است. محمدامین ریاحی (۱۳۹۷) در کتاب سرچشمه‌های فردوسی‌شناسی که به دو بخش تقسیم شده است برای نخستین بار اطلاعات متون قدیمی را درباره زندگی فردوسی، سرگذشت شاهنامه و عقاید متقدمان درباره آن گرد آورده و با حواشی سودمند همراه ساخته است. این مطالب در بخش دوم کتاب با عنوان «نوشته‌های کهن» گنجانده شده است. ریاحی در این کتاب تحلیل دقیقی از زندگی‌نامه فردوسی و روند سرایش شاهنامه ارائه کرده است.

فرزین غفوری (۱۳۹۷) در کتاب سنجش منابع تاریخی شاهنامه در پادشاهی خسرو انوشیروان به بررسی و مطالعه تطبیقی قسمت‌های مربوط به خسرو انوشیروان در شاهنامه پرداخته است و تمرکز خود را بر روی قسمت تاریخی مربوط به این پادشاه گذاشته است. او با توجه به منابع مختلف همچون منابع دوره اسلامی مثل تاریخ طبری، غررالسیر ثعالبی، نهایه‌الارب، اخبارالطوال و... به تحلیل، تطبیق و مقایسه این منابع با داستان خسرو انوشیروان در شاهنامه پرداخته و به این نتیجه رسیده است که علت برتری شاهنامه بر آثار دیگر حتی غررالسیر ثعالبی، در درستی نقل مطالب تاریخی، استفاده از کتابی با عنوان الکارنامج فی سیره انوشروان بوده است که فردوسی محتوای این کتاب را در تدوین دوم به خصوص در قسمت مربوط به خسرو انوشیروان برای کامل کردن مطالب شاهنامه به کار برده است. تأکیدی که نویسنده در این پژوهش بر تمایز تدوین نخست و دوم شاهنامه دارد برای این پژوهش بسیار مهم است.

۳.۱. اهمیت و ضرورت پژوهش

در این پژوهش، منشأ ورود مقدمه شاهنامه ابومنصوری به ابتدای برخی دست‌نویس‌های شاهنامه فردوسی بررسی و تحلیل می‌شود. احتمالاً نتایج این پژوهش می‌تواند در پیشبرد مطالعات تاریخ ادبیات تأثیر بسزایی خواهد داشت. هدف کلی و اصلی این پژوهش، دستیابی یا دست‌کم نزدیک شدن به منشأ ورود مقدمه شاهنامه ابومنصوری در ابتدای برخی دست‌نویس‌های شاهنامه فردوسی است.

۲. بحث

در قرن چهارم حاکم نیشابور که از تبار اشراف یکی از مهم‌ترین شهرهای پیش از اسلام، یعنی طوس بود، فرمان گردآوری کتابی را می‌دهد که تاریخ روایی و ملی ایرانیان پیش از اسلام در آن جای گرفته بود. (ن.ک. میثمی، ۱۳۹۱: ۳۶) فردوسی به یقین در سال‌های جوانی فرمانروای طوس را می‌شناخته است و چه بسا کسانی را که او برای تدوین شاهنامه منشور در طوس گرد آورده بوده، دیده است.

شاهنامه ابومنصوری پس از تدوین، بلافاصله با استقبال مواجه می‌شود و به محافل ایرانیان میهن‌دوست نفوذ می‌کند. (ر.ک. تقی‌زاده، ۱۳۹۰: ۱۵۸، ۹۵-۹۶) گویا پس از تدوین این اثر، دقیقی به نسخه‌ای از این کتاب در دربار سامانیان (که نمی‌دانیم آیا آن را به زور به دست آورده‌اند یا این که دوستانه از مدونش گرفته‌اند) (ن.ک. شاپور شهبازی، ۱۴۰۰: ۹۱) دست می‌یابد (ن.ک. خالقی مطلق، ۱۳۹۹: ۱۳۷؛ آیدنلو، ۱۳۹۸: ۷۷) و به دستور نوح بن منصور آغاز به سرودن شاهنامه منظوم می‌کند. (ن.ک. شاپور شهبازی، ۱۴۰۰: ۹۰-۹۱) دقیقی فصلی را که از همه بیشتر مطابق میلش بود، یعنی داستان زردشت و پیروان او را برمی‌گزیند و آن را به نظم درمی‌آورد. اثر کوتاه و ناتمام وی با اقبال مردم مواجه می‌شود. (ن.ک. فردوسی، ۱۳۹۶: ۱۳/۱)

فردوسی پس از آن که خبر مرگ دقیقی را می‌شنود، به جست‌وجوی کتاب نایاب شاهنامه ابومنصوری برمی‌آید و در این جست‌وجو احتمالاً به سراغ نزدیکان دقیقی نیز می‌رود؛ اما در این کار ناکام می‌ماند و به این فکر می‌افتد که به بخارا برود و موافقت نوح بن منصور را برای ادامه کار دقیقی جلب کند و به ویژه به نسخه شاهنامه ابومنصوری در کتابخانه دربار سامانی دست بیابد؛ اما در این راه توفیقی نمی‌یابد. پس از مدتی یکی از دوستان و همشهریان او نسخه شخصی خود را در اختیار فردوسی می‌گذارد. به گفته خود شاعر، او «دفتر پهلوی» را در اختیار فردوسی می‌گذارد و از او می‌خواهد به سرودنش دست بیازد (ن.ک. همان: ۱۴۲/۱) «دفتر پهلوی» بدون هیچ تردیدی همان شاهنامه ابومنصوری است. (ن.ک. خالقی مطلق، ۱۳۹۶: ۲۵؛ خطیبی، ۱۳۸۳: ۵۷) به این ترتیب، متن شاهنامه ابومنصوری اساس کار فردوسی قرار می‌گیرد. نخستین کسی که به طور جدی شاهنامه ابومنصوری را به عنوان جدی‌ترین و اساسی‌ترین منبع فردوسی مطرح می‌کند، نولدکه است. (ن.ک. نولدکه، ۱۳۹۹: ۵۹) نه تنها شاهنامه، بلکه بنا بر پژوهش‌های زوتنبرگ، متوجه می‌شویم که غرالسیر ثعالبی نیز منبعی جز شاهنامه ابومنصوری نداشته است. (مقدمه زوتنبرگ در ثعالبی، ۱۳۶۸: نود و هفت - صد و شانزده) نولدکه و پژوهشگران پس از او نتیجه‌گیری زوتنبرگ را تأیید کردند و به این ترتیب یکی از مهم‌ترین اجماع‌ها در حوزه ایران‌شناسی بر سر منبع اصلی شاهنامه و غرر شکل گرفت. (ن.ک. غفوری، ۱۳۹۷: ۳۸۴-۳۹۲) شاهنامه ابومنصوری احتمالاً یکی از منابع گردیزی در تألیف کتاب زین‌الاکهار نیز بوده است. (ن.ک. خالقی مطلق، ۱۳۹۹: ۱۰۹) همچنین قرائنی هست که این کتاب در پدیداری تاریخ بلعمی هم تأثیرگذار بوده و بلعمی نیز مطالبی را از این کتاب اخذ کرده بوده است. (ن.ک. خالقی مطلق، ۱۳۹۹: ۱۰۹) بیرونی نیز در کتاب آثارالباقیه دو بار از این شاهنامه و بانی آن ابومنصور عبدالرزاق طوسی و ثعالبی نیز دو بار از آن با عبارت «صاحب کتاب شاهنامه» به صراحت نام برده‌اند. (ن.ک. همان: ۱۰۹) متأسفانه شاهنامه منشور ابومنصوری در طول زمان از میان رفته و فقط مقدمه آن به دست ما رسیده است؛ با وجود این، شاهنامه فردوسی خود دیباچه منظومی دارد که در آغاز برخی از نسخه‌های دست‌نویس، به همراه آن مقدمه شاهنامه ابومنصوری به چشم می‌خورد.^۱ پرسش اصلی این پژوهش چگونگی راهیابی آن مقدمه به این نسخه‌ها است. پیش از این، محققان در این باره پاسخ‌هایی را ارائه داده‌اند که به تحلیل و نقد آنها خواهیم پرداخت.

۱.۲. دیدگاه قزوینی

علامه قزوینی در کار تصحیح مقدمه قدیم شاهنامه به عنوان یکی از قدیمی ترین نمونه های نثر فارسی، این پرسش را مطرح کرده که چرا مقدمه شاهنامه ابومنصوری در ابتدای برخی از نسخه های شاهنامه فردوسی آمده است؟^۲ علامه قزوینی وجود این مقدمه قدیم را در دوازده دستنویس شاهنامه فردوسی بین قرن هفتم تا دوازدهم هجری بررسی کرده است. دستنویس هایی که علامه قزوینی در تحقیقات خود به کار گرفته، عبارت است از: سه دستنویس از کتابخانه ملی پاریس متعلق به قرن های هشتم، نهم و دوازدهم، شش دستنویس از موزه بریتانیا در لندن متعلق به قرن های هفتم، نهم و یازدهم، دستنویسی از کتابخانه کمبریج انگلستان در قرن دوازدهم، دستنویسی بسیار مغلوپ که گویا در قرن دوازدهم نوشته شده است و دستنویس متعلق به آقای کردستانی و ظاهراً نوشته شده در قرن ششم ه. ق. تمامی این دستنویس ها، مقدمه قدیم شاهنامه را در برداشتند.

بر اساس بررسی دستنویس های خالقی مطلق در تصحیح شاهنامه فردوسی از دوازده دستنویس اصلی، ده دستنویس مقدمه قدیم شاهنامه را در بر داشتند و دو دستنویس فاقد مقدمه قدیم بوده است. از چهار دستنویس غیر اصلی نیز دو دستنویس، مقدمه قدیم را در خود داشتند و دو دستنویس، فاقد مقدمه قدیم بوده است.

علامه قزوینی پس از تحقیق بر روی نسخه های شاهنامه، در پاسخ به پرسشی که پیشتر ذکر شد، تنها یک پاسخ اولیه را پیشنهاد داد و آن این که این مقدمه به ذوق برخی کاتبان به ابتدای برخی نسخه های شاهنامه افزوده شده است. او در این باره می نویسد: «نسخ قدیم شاهنامه فردوسی به واسطه کمال مناسبتی که این مقدمه موضوعاً و مضموناً و از کلیه حیثیات دیگر با شاهنامه فردوسی داشته است آن را از همان ازمه بسیار قدیمه و شاید مقارن عصر خود فردوسی از ابتدای شاهنامه نثر ابومنصوری برداشته و بر ابتدای شاهنامه منظوم فردوسی ملحق نموده اند؛ به خصوص که شاهنامه ابومنصوری بنا به عقیده مشهور و به تصریح هر دو مقدمه قدیم و جدید شاهنامه اصلاً عین همان کتابی بوده است که فردوسی آن را به رشته نظم درآورده و اساس کار سی ساله او بوده است و در این صورت مناسبت بین مقدمه شاهنامه ابومنصوری و شاهنامه فردوسی به حد کمال خواهد بود.» (قزوینی، ۱۳۶۳: ۲۲)

نقد نظر و سخن قزوینی. در اینجا پرسشی پیش می آید و آن این که چگونه کتابی که بنا به گفته خود فردوسی دست یابی بدان دشوار بوده و او حتی برای دسترسی به آن تا بخارا «سوی تخت شاه جهان» روی کرده و برای جستن آن «از هر کسی بی شمار» پرسیده است (فردوسی، ۱۳۹۶: ۱۳/۱)، بعدها به آسانی در اختیار کاتبان قرار گرفته است و آنها این مقدمه را به نسخه های شاهنامه افزوده اند؟ بسیار بعید است که کاتبان ادوار بعد به نسخه هایی از شاهنامه ابومنصوری دسترسی یافته و برخی از آنها تصمیم گرفته باشند که مقدمه قدیم را به ابتدای استنساخ خود از شاهنامه فردوسی بیفزایند؛ بنابراین منطقی تر آن است بر آن باشیم که خود فردوسی این مقدمه را در ابتدای شاهنامه آورده بوده است. البته با توجه به تدوین های مختلف شاهنامه، این نظر نیز با اما و اگرهایی روبه رو می شود. باید در نظر داشت که خود شاهنامه هم یک دیباچه منظوم داشته است؛ اگرچه برخی پژوهشگران مطرح کرده اند که این دیباچه منظوم در تدوین نخست وجود نداشته و در تدوین دوم که به محمود تقدیم می شد، سروده شده است. (ن.ک. محیط طباطبایی، ۱۳۵۶: ۶۴/۱-۶۶)

بنا بر آنچه گذشت، دو فرضیه را می توان در نظر گرفت: نخست آن که فردوسی به جای دیباچه منظوم، از مقدمه قدیم شاهنامه ابومنصوری در ابتدای شاهنامه خود استفاده کرده بوده است و دیگر آن که ممکن است فردوسی آن را در تدوین سوم به ابتدای نسخه نهایی خود افزوده است. به فرضیه نخست می توان این نکته را نیز افزود که ممکن است کاتبان با تلفیق نسخه های تدوین اول و دوم سبب شده باشند که مقدمه قدیم در ابتدای نسخه هایی که در انتهایشان تاریخ سال ۴۰۰ ه. ق وجود دارد، ظاهر شود. به هر حال فرضیه نخست هنگامی اعتبار دارد که دیباچه منظوم در تدوین نخست شاهنامه آن گونه که برخی معتقدند، نبوده باشد. چنان که پیش از این اشاره شد، محیط طباطبایی بر این باور است که دیباچه منظوم شاهنامه در تدوین نخست وجود نداشته و به جای آن مقدمه قدیم شاهنامه ابومنصوری در ابتدای شاهنامه، درست پیش از آغاز پادشاهی کیومرث قرار گرفته بوده است. (ن.ک. محیط طباطبایی، ۱۳۶۹: ۱۸۷-۱۸۸) او در این باره عدم وجود دیباچه را در ترجمه بنداری گواه نظر خود گرفته است؛ زیرا بنداری

یک نسخه تلفیقی را پیش روی داشته که صرفاً به تدوین نخست تعلق نداشته است و از طرف دیگر ممکن است مترجم لزومی به ترجمه دیباچه ندیده است. از سوی دیگر احتمال این که دیباچه منظوم در تدوین نخست نبوده باشد منتفی است.

یکی از مهم‌ترین شواهدی که نشان می‌دهد دیباچه در تدوین اول وجود داشته، مدح امیرک منصور حامی فردوسی در سال‌های آغازین سرایش شاهنامه است. این قطعه در تدوین اول وجود داشته؛ اما در تدوین دوم با مدح محمود جایگزین شده است. (ن.ک. ریاحی، ۱۳۹۳: ۹۳-۹۵؛ خالقی‌مطلق، ۱۳۶۱: ۵۷۷) دیگر این که دیباچه شاهنامه از آن بخش‌هایی است که گذشته از دستبردهای کاتبان در آن، خود فردوسی نیز در گذر سالیان سرایش شاهنامه، چندین بار در آن تغییراتی داده است و روشن است همه آن را در یک زمان نسوده است. برای نمونه، قطعه‌های گفتار اندر آفرینش آفتاب و ماه از کارهای زمان جوانی سراینده است؛ در حالی که قطعه ستایش پروردگار جهان در آغاز دیباچه، پختگی سن و اندیشه او را نشان می‌دهد. (ن.ک. خالقی‌مطلق، ۱۳۶۱: ۵۷۷؛ صفا، ۱۳۹۶: ۱۸۹-۱۹۰)

با توجه به شواهد بالا، دیباچه منظوم در تدوین اول وجود داشته است؛ بنابراین فرضیه نخست را به نفع فرضیه دوم باید کنار گذاشت.

۲.۲. دیدگاه محیط طباطبایی

یکی از محورهایی که محیط طباطبایی استدلال خود را بر آن استوار کرده است، فرض عدم وجود دیباچه در نسخه‌ای از شاهنامه است که بنداری از آن برای ترجمه عربی خود استفاده کرده است؛ محیط طباطبایی با اشاره به سال ۳۸۴ هـ ق در خاتمه ترجمه بنداری و عدم وجود دیباچه در ترجمه عربی او، چنین نتیجه گرفته است که دیباچه در تدوین اول وجود نداشته، و به این ترتیب، به این نتیجه رسیده است که پس از تدوین نخست در سال ۳۸۴ هـ ق، فردوسی در فاصله سال‌های ۳۸۹ تا ۴۰۰ هـ ق با افزایش مطالب تکمیلی به آن که شاید بالغ بر بیست هزار بیت (ن.ک. آیدنلو، ۱۳۹۸: ۳۷) فزونی داشته تدوین دوم کتاب را در سال ۴۰۰ هـ ق فراهم آورده است؛ بدین سان افزایش دیباچه منظوم بر اصل نسخه شاهنامه ضرورت یافته و شاعر بدین کار همت گماشته است. این دیباچه را باید از مزایا و یا مختصات نسخه مدون سال ۴۰۰ هـ ق محسوب داشت که کار نظم کتاب به کمال و پایان خود رسیده بود و آماده تقدیم به سلطان محمود شده بود. (ن.ک. محیط طباطبایی، ۱۳۵۶: ۶۶)

نقد نظر و سخن محیط طباطبایی. گذشته از این که ممکن است بنداری عمداً از ترجمه دیباچه صرف نظر کرده باشد، مشکلی که در دیدگاه محیط طباطبایی وجود دارد این است که ذکر سال ۳۸۴ هـ ق به معنای این نیست که بنداری صرفاً از تدوین نخست برای ترجمه‌اش استفاده کرده است؛ زیرا شمار بیت‌های شاهنامه در این ترجمه رقم معروف (ولی غیراصیل و نامعتبر) ۶۰ هزار بیت و مدت زمان سرایش آن سی سال است و از اهدای کتاب به محمود غزنوی سخن رفته است و در سال ۳۸۴ هـ ق هنوز محمود بر سریر سلطنت نبوده؛ بنابراین نظر محیط طباطبایی پذیرفتنی نیست و به احتمال فراوان، دست‌نویس مورد استفاده بنداری، آمیزه‌ای از دو تحریر شاهنامه بوده که تنها تاریخ مربوط به تدوین نخست در آن حفظ شده بوده است. (ن.ک. ریاحی، ۱۳۷۱: ۳۵) افزون بر این، اگر بپذیریم که ترجمه بنداری، تنها درون‌مایه تدوین اول را نشان می‌دهد، به دلیل همخوانی محتوای این ترجمه (صرف نظر از بعضی حذف و اختصارات) با نسخه‌ها و چاپ‌های موجود شاهنامه، باید این موضوع را بپذیریم که محتوای تدوین دوم در ترجمه بنداری وجود دارد و برای نمونه، گزارش‌های دقیق فردوسی از جنگ‌های خسرو انوشیروان که فردوسی آنها را در تدوین دوم از کتاب الکارنامه به محتوای شاهنامه ابومنصوری افزوده است (ن.ک. غفوری، ۱۳۹۷: ۵۰۷-۵۰۸) نشان می‌دهد که اولاً بنداری که این موارد را در ترجمه خود آورده یک نسخه ترکیبی از تدوین نخست و دوم شاهنامه را در دست داشته و دوم این که ثالبی که این موارد را نیاورده، از آن روی بوده که این جنگ‌ها به این صورت دقیق در شاهنامه ابومنصوری گزارش نشده بوده است.

محیط طباطبایی نیز بر این باور است که وضع مرتب و به هم پیوسته این دیباچه نشان می‌دهد که سراسر دیباچه در یک موقع به رشته نظم درآمده است. (ن.ک. محیط طباطبایی، ۱۳۵۶: ۶۵/۱) اما حقیقت آن است که چنین یک‌دستی‌ای در دیباچه وجود ندارد

و پژوهشگران تغییرات مهمی را در آن که مربوط به مراحل مختلف سرایش شاهنامه است، یادآور شده‌اند. از جمله ریاحی معتقد است که احتمالاً در قسمتی که بیت مشهور تخت شاه جهان وجود دارد در تدوین نخست بیت‌های دیگری وجود داشته که به مدح شاه سامانی اختصاص داشته که شاعر بعدها در هنگام اهدای کتاب به محمود غزنوی آن بیت‌ها را حذف کرده است. (ن.ک. ریاحی، ۱۳۹۷: ۱۱۶) همچنین ریاحی بر این باور است که قطعه‌ای که در ستایش و سوگ امیرک منصور سروده شده، در تدوین اول شاهنامه بوده است و در دیباچه‌ای که برای تقدیم به محمود آماده شده بود به جای آن قطعه‌ای در مدح محمود جای گرفته بوده است و هر دو قطعه با بیتی مشابه آغاز می‌شود.^۳ بعدها وقتی کاتبان با تلفیق تدوین‌های دوگانه شاهنامه، نسخی را رونویس می‌کرده‌اند، حیف دیده‌اند که از قطعه لطیف یاد آن نامور گمشده گرفتار دست نهنگان و مردم‌کشان بگذرند و هر دو قطعه را به دنبال هم جای داده‌اند. (ن.ک. ریاحی، ۱۳۹۳: ۹۳-۹۵) همچنین پند آن مهتر گردن‌فراز یعنی امیرک که گفته است: «این نامه شهریار/ گرت گفته آید به شاهان» (ن.ک. فردوسی، ۱۳۹۶: ۱۵۹/۱-۱۶۰)، در تدوین نخست وجود نداشته و فردوسی آن را بعد از تصمیم به اهدای کتاب به سلطان محمود به دیباچه افزوده است. گذشته از موارد بالا، مهم‌ترین تغییر دیباچه گنجاندن مدح محمود در آن بوده است. (ن.ک. ریاحی، ۱۳۹۳: ۱۲۴) از موارد بالا مهم‌تر، سازگار کردن کتاب با معتقدات مذهبی پادشاه متعصبی چون محمود بوده است. شاهنامه در دوره سامانیان و در فضای آزاداندیشی و آسان‌گیری آن روزگار که گروه‌های مخالف با خلافت عباسی بغداد مخصوصاً اسماعیلیه که از نظر فقهی بغداد ملحد و قرمطی اعلام شده بودند و در جامعه و در دستگاه دیوانی سامانیان قدرت و نفوذ داشتند، سروده شده بود. اینک زمانه دگر گشته و لازم بود که مقدمه کتاب که با معتقدات محمود و فقهی دستگاه او مغایرت داشت کنار گذاشته شود و مقدمه‌ای پذیرفتنی برای حکومت جدید جای آن را بگیرد. فردوسی این احتیاط ناگزیر را به جای آورد؛ اما نسخی از تدوین اول در دست مردم بود و احتمالاً همان‌ها سرانجام محمود را بر او خشمگین کرد و کاتبان بعدی هم که نیت تهیه نسخه کاملی داشتند مقدمه تدوین اول را با مقدمه دوم درهم آمیختند و مقدمه به صورتی درآمد که امروز در دست است. (ن.ک. همان: ۱۲۴)

ریاحی به درستی بر این نکته تأکید دارد که قطعه لطیف دیباچه در ستایش و سوگ امیرک منصور، ویژه تدوین اول سروده شده بوده و برای تدوین دوم، جهت تقدیم به دربار غزنه، به جای آن قطعه‌ای در مدح محمود جای گرفته است. (ن.ک. همان: ۹۳-۹۴) همچنین خالقی مطلق با نشان دادن شواهدی از سبک سرایش دیباچه نشان داده است که قسمت‌هایی از آن قدیمی‌تر و مربوط به دوران جوانی فردوسی است (ن.ک. خالقی مطلق، ۱۳۶۱: ۵۷۷). این نیز نشان‌دهنده وجود دیباچه در تدوین نخست شاهنامه است.

با توجه به شواهد و قرائنی که آمد، می‌توان بر آن شد که دیباچه شاهنامه ابومنصوری در تدوین اول وجود داشته و از لحاظ منطقی نیز وجود دیباچه که قسمت مهمی در ساختار تألیف کتاب در آن زمان بوده است، بدیهی می‌نماید؛ بنا بر این فرضیه، این که دیباچه در تدوین اول وجود نداشته و فردوسی از مقدمه شاهنامه ابومنصوری به جای آن استفاده کرده بود، ناپذیرفتنی می‌نماید.

۳.۲. دو تدوین از شاهنامه یا تحریرهای چندگانه؟

مسلم است که فردوسی در طول سی سال سرایش شاهنامه تنها به سرایش شاهنامه ابومنصوری مشغول نبوده و بخش بیشتر سرایش این شاهنامه در دهه نخست این سی سال به انجام رسیده بوده است. وجود دو تاریخ پایان سرایش شاهنامه که پژوهش‌های نسخه‌شناسی شاهنامه اصالت هر دو را تأیید کرده است، گواهی بر این مطلب است. در واقع در انتهای نسخه‌های شاهنامه گاه تنها سال ۳۸۴ هـ ق ذکر شده و گاه فقط سال ۴۰۰ هـ ق و در برخی نسخه‌ها نیز هر دو تاریخ وجود دارد. اصالت تاریخ ۳۸۴ هـ ق به ویژه از روی نسخه‌ای که پیش روی بنداری بوده تأیید می‌شود. به این ترتیب، یکی از مباحث دیرپای مطرح شده در میان شاهنامه‌پژوهان، وجود دست‌کم دو تدوین از شاهنامه فردوسی بوده است. گویی نخستین بار تقی‌زاده در این باره بحث کرده است و اصطلاح «نسخه اول شاهنامه» را به کار برده است. (ن.ک. تقی‌زاده، ۱۳۹۰: ۱۴۸/۶، ۱۵۱-۱۵۲) او با بررسی چندین نسخه کهن شاهنامه و همچنین نسخه بنداری به اصالت تاریخ ۳۸۴ هـ ق به عنوان پایان سرایش شاهنامه مطمئن شده بود. (ن.ک. همان:

۱۵۲/۶-۱۵۱) تقی‌زاده برای نسخه‌ای که در سال ۴۰۰ هـ ق به پایان رسیده و به دربار غزنه اهدا شده بود، اصطلاح «نسخه نهایی» را به کار می‌برد (ن.ک. همان: ۱۵۵/۶) و با نامیدن نسخه سال ۴۰۰ هـ ق به عنوان «نسخه کامل شاهنامه» (همان: ۱۵۸/۶) در واقع این احتمال را مطرح می‌کند که این نسخه کامل‌تر از نسخه سال ۳۸۴ هـ ق بوده است.

دیگر پژوهشگران نیز مانند تقی‌زاده به موضوع تدوین اول و دوم شاهنامه پرداختند. در این باره محیط طباطبایی معتقد است تدوین اول شاهنامه را فردوسی در سال ۳۸۴ هـ ق فراهم آورده و در فاصله سال‌های ۳۸۹ تا ۴۰۰ هـ ق با افزایش مطالب تکمیلی به نسخه‌ای رسید که شاید بر نسخه ۳۸۴ هـ ق بیست هزار بیت افزونی داشت و به این ترتیب تدوین دوم کتاب در سال ۴۰۰ هـ ق برای تقدیم به سلطان محمود آماده شد. (ن.ک. محیط‌طباطبایی، ۱۳۵۶: ۶۶/۱)

مجتبی مینوی نیز به وجود دو تدوین اشاره کرده و در این باره نوشته است که فردوسی در اوان سی و پنج یا چهل سالگی درصدد نظم کردن شاهنامه برآمده است. نزدیک به بیست (یا بیست و پنج یا سی و پنج) سال از عمر خود را در سر این کار گذاشته و تدوین اول را در سال ۳۸۴ هـ ق به پایان رسانیده و بار دیگر در سال ۴۰۰ هـ ق تحریر تدوین دوم را تمام کرده است و نسخه‌ای را که در سال ۴۰۰ هـ ق با مقدمه و خاتمه و چندین مدیحه مندرج در جای‌های مختلف کتاب به نام محمود سبکتگین ترتیب داده و به او تقدیم کرده؛ اما از محمود صله‌ای دریافت نکرده است. (ن.ک. مینوی، ۱۳۸۶: ۳۵) مینوی همچنین در اشاره به دوره انتظار فردوسی در اواخر عصر سامانی (برای ظهور فرمانروایی مقتدر و شعرشناس به منظور اهدای کتابش به او) در اشاره به نسخه سال ۳۸۴ هـ ق تعبیر «اولین نسخه نسبتاً کامل شاهنامه» را به کار برده است. (ن.ک. همان: ۳۷)

شاپور شهبازی نیز معتقد است نسخه اصلی و اولیه شاهنامه، تاریخ روز آرد از ماه سپندارمذ (یعنی بیست و پنجم اسفندماه) سال ۳۸۴ هـ ق را با خود دارد. (ن.ک. شاپور شهبازی، ۱۴۰۰: ۹۸) او معتقد است که این نسخه دو داستان مهم شاهنامه (داستان سیاوش و جنگ کیخسرو با تورانیان) و همه قسمت ساسانی به جز گزارش فتح اعراب را نداشته است. (ن.ک. همان: ۹۸) تفاوت مهم نظر شهبازی با دیگر محققان این است که او اهدای نسخه کاملی از شاهنامه را به سلطان محمود در سال ۳۹۵ هـ ق می‌داند نه ۴۰۰ هـ ق (ن.ک. همان: ۱۱۱-۱۱۲) فردوسی نهایتاً شاهنامه‌اش را در سال ۳۹۵ هـ ق درست بیست و پنج سال پس از آغاز به نظم درآوردن داستان‌ها به سلطان محمود تقدیم می‌کند. فردوسی نسخه دومی از بعضی داستان‌ها و فصل‌های اثرش تهیه می‌کند، چند قطعه بسیار تأثیرگذار و با شکوه در ستایش سلطان محمود می‌سراید و در شاهنامه می‌گذارد و مجموعه را به دربار محمود می‌فرستد. فردوسی پس از عدم واکنش به شاهنامه از سوی محمود، به تکمیل کار خود ادامه می‌دهد و شاهنامه را به پایان می‌برد. او گهگاه در جای مناسبی چند بیت را در ستایش سلطان یا اشاره به وضعیت خود اضافه می‌کند و عاقبت به سال ۴۰۰ هـ ق نسخه سوم و اصلی شاهنامه کامل می‌شود و با تقدیم نامه‌ای مشخص به سلطان محمود، به غزنه ارسال می‌کند. (ن.ک. همان: ۱۱۲-۱۱۳، ۱۳۴)

خالقی مطلق در مورد دو تدوین شاهنامه بر آن است که فردوسی میان نگارش اول و دوم شاهنامه، یعنی میان سال ۳۸۴ و ۴۰۰ هـ ق گذشته از افزودن بر شمار داستان‌ها، در داستان‌های سروده شده تجدید نظر کرده و در این تجدیدنظرها اصلاحات و بازنگری‌هایی انجام داده و برخی بیت‌ها و قطعات و روایات را نیز در حاشیه افزوده است. (ن.ک. خالقی مطلق، ۱۳۹۷: ۱۸۱) همچنین وی بر این باور است که بخش مهم تجدیدنظرهای شاعر میان سال ۳۸۴ و ۴۰۰ هـ ق انجام گرفته است. پس از سال ۴۰۰ هـ ق یعنی در ده یا یازده سال آخر عمر شاعر که او در پیری و تنگدستی و ناامیدی و نگرانی و ترس و ناامنی و خانه به دوشی و شاید هم بیماری به سر می‌برده، اگر تجدید نظری هم در اثر خود کرده باشد بازنگری‌های بسیار جزئی بوده است و اما آنچه او پیش از سال ۴۰۰ هـ ق بر متن داستان‌های سروده‌شده افزوده و احیاناً بر حاشیه کتاب نوشته، همه این اصلاحات را خود او در نگارش سال ۴۰۰ هـ ق درون متن کرده است و در این فرصت، متن را یک‌دست و هموار ساخته است. (ن.ک. همان: ۱۸۲)

برخلاف این آرا مبنی بر وجود دو تدوین از شاهنامه، برخی پژوهندگان گویا برآن‌اند که فردوسی بیش از دو تدوین از شاهنامه فراهم کرده است. در همین باره ذبیح‌الله صفا نوشته است: فردوسی نخستین بار نسخه کوچکی از شاهنامه خود را در سال ۳۸۴ هـ ق، پس از چهارده یا پانزده سال رنج فراهم کرده است؛ اما پس از این سال، چند بار در شاهنامه تجدیدنظر کرده و داستان‌های تازه‌ای بر متن اصلی افزوده و تدوین دوم را برای تقدیم به دربار محمود تنظیم کرده است. (ن.ک. صفا، ۱۳۹۶: ۱۹۳-۱۹۶) اما کار

بدینجا پایان نیافته است. «فردوسی پس از تقدیم شاهنامه به محمود نیز همواره مشغول تجدیدنظر در آن بود و از آن جمله در سنین نزدیک به موت خود یکبار در آن تجدیدنظر کلی کرد و بعضی ابیات برآن افزوده و یا برخی ابیات را تصحیح کرد و تغییر داد و این آخرین تجدیدنظر شاعر است. ... در همین نسخه بود که هجوناۑ محمود وجود داشت» (همان: ۲۰۲) دیگری نیز از «تدوین سوم» شاهنامه پس از سال ۴۰۰ هـ ق سخن گفته است. (ن.ک. محیط طباطبایی، ۱۳۶۹: ۱۸۷)

۴.۲. تدوین سوم شاهنامه و افزودن مقدمه شاهنامه ابومنصوری بدان

محمدمامین ریاحی نیز گویا قائل به سه تدوین از شاهنامه است و از «تحریرهای چندگانه شاهنامه» سخن گفته است. (ریاحی، ۱۳۹۷: ۵۱-۵۲) او همان مراحل سه‌گانه صفا را در نظر دارد و تحریر نهایی شاهنامه را حاصل «سال‌های پیری و نومیدی» شاعر می‌داند. او معتقد است: فردوسی «در سنی نزدیک به هشتاد و احتمالاً در هفتاد و شش سالگی که سی و پنج سال از آغاز نظم شاهنامه می‌گذشت، بعد از نومیدی از قدرشناسی محمود که بعد از عزل و قتل فضل بن احمد اسفراینی و نصب احمد بن حسن میمندی به وزارت محمود بوده، ابیاتی حاکی از گله و ناخشنودی از محمود و نکوهش او به کتاب خود افزوده است.» (ریاحی، ۱۳۹۷: ۵۱-۵۲)

بنا بر آنچه ذکر شد، فردوسی برای افزودن مقدمه قدیم در تدوین سوم انگیزه بیشتری داشته است؛ زیرا دلایل سیاسی باعث شده بود که در دیباچه شاهنامه به صراحت از محمد بن عبدالرزاق سپهسالار خراسان و وزیرش ابومنصور معمری که شاهنامه ابومنصوری زیر نظرش تدوین شده بود نام نبرد. خاندان عبدالرزاق هم مغضوب سامانیان بودند و هم غزنویان. این موضوع دلیلی است بر این که فردوسی احتمالاً نه در تدوین اول و نه در تدوین دوم که تقدیم محمود شده است، بلکه در تدوین سوم، مقدمه قدیم ابومنصوری را به ابتدای نسخه شاهنامه بیفزاید. در این زمان پس از بی‌اعتنایی محمود به فردوسی، او ملاحظات سیاسی را کنار می‌گذارد. فردوسی در دهه پایانی عمرش به سر می‌برده و احتمال می‌داده که نسخه دردسترس او پس از مرگش به سرنوشت دیگر نسخه‌های شاهنامه ابومنصوری دچار شود؛ بنابراین تصمیم می‌گیرد که تنها قسمتی را که به نظم نکشیده و حاوی اطلاعات سودمندی درباره چگونگی شاهنامه ابومنصوری بوده است به نسخه نهایی شاهنامه، پیش از مرگش بیفزاید. در واقع او بر آن بوده، به آشکار نام نبرد از ابومنصور محمد بن عبدالرزاق و امیرک طوسی، در تدوین دوم شاهنامه را که قرار بوده به محمود تقدیم کند، با افزودن اصل مقدمه ابومنصوری جبران کند.

از آنچه گذشت، می‌توان به این نتیجه احتمالی رسید: فردوسی که بنا بر نظر ریاحی تدوین سوم از شاهنامه داشته است، مقدمه قدیم شاهنامه ابومنصوری را خود به شاهنامه‌اش افزوده و سپس تر کاتبان که به آن مقدمه دسترسی نداشته‌اند، به واسطه آنچه فردوسی آورده است، آن مقدمه را به شاهنامه مورد استنساخ خود افزوده‌اند.

۳. نتیجه‌گیری

در باب گنجانده شدن مقدمه شاهنامه ابومنصوری در نسخه‌های شاهنامه فردوسی، دو فرضیه پیش روی نهاده شد: فرضیه نخست: این مقدمه در تدوین نخست شاهنامه قرار گرفته بوده و اساساً به جای دیباچه منظوم، قرار داشته است. چنان که گذشت، این فرضیه ابطال‌پذیر است؛ چراکه برخی ویژگی‌های سبکی موجود در دیباچه شاهنامه، نشان از دوران جوانی شاعر دارد و این ویژگی، دلیلی است بر این که دست‌کم بخشی از دیباچه در تدوین نخست، پیش از سال ۳۸۴ هـ ق وجود داشته است؛ فرضیه دوم: فردوسی در تحریر سوم که پس از سال ۴۰۰ هـ ق، مقدمه شاهنامه ابومنصوری را به شاهنامه افزوده است. مطابق نظر پژوهندگانی مانند ذبیح‌الله صفا (و البته ریاحی و محیط طباطبایی)، می‌توان تحریر سوم را هم برای شاهنامه در نظر گرفت. پس از آن که فردوسی تدوین دوم را برای بردن به دربار محمود فراهم می‌کند و با قدرشناسی شاه غزنوی روبه‌رو می‌شود، از یکسو هجوهای برای محمود و از سوی دیگر، مقدمه شاهنامه ابومنصوری را به شاهنامه خود می‌افزاید تا تقابل خود را با غزنویان که در دشمنی با خاندان

ابومنصور نیز بودند، آشکار کند. او با الحاق مقدمه ابومنصوری، کاری را که پیش از این به صورت ناقص در مدح ابومنصور در دیباجة انجام داده بود (نیاوردن نام ابومنصور به دلیل دشمنی غزنویان با او)، با آوردن مقدمه منثور ابومنصور که در آن مفصل به نام و نژاد و کردار او پرداخته شده است، جبران و اصلاح می‌کند.

یادداشت‌ها

۱. مقدمه یا دیباجة در کتاب‌ها و آثار گذشتگان، از مهم‌ترین بخش‌های تألیف کتاب بوده که اطلاعات مهمی از آن درباره کتاب، نویسنده و انگیزه نگارش به دست داده می‌شده است. در میان آثار کهن فارسی، مقدمه شاهنامه ابومنصوری نخستین دیباجة‌ای است که به زبان فارسی دری نگاشته شده است. مقدمه شاهنامه ابومنصوری در ماه محرم سال ۳۴۶ هـ ق، شش سال زودتر از ترجمه تاریخ طبری در سال ۳۵۲ هـ ق به نگارش درآمده است. در مقدمه قدیم شاهنامه درباره حدوداً هجده موضوع سخن گفته شده است که عبارت است از: حمد و ستایش خداوند، خردمندان، پیغمبر و یادگاری خوب نهادن و جاودانگی نام، (ن.ک. قزوینی، ۱۳۶۳: ۳۰-۳۱) سرگذشت کتاب کلیله و دمنه و تدوین شاهنامه ابومنصوری (ن.ک. همان: ۳۷-۳۱) معنی رخدادهای شگفت‌انگیز شاهنامه و ضروریاتی که در نگارش کتاب باید رعایت شود (ن.ک. همان: ۳۹-۳۷) فایده شاهنامه و بخش کردن جهان (ن.ک. همان: ۵۱-۳۹) منابع شاهنامه ابومنصوری و سخن درباره دهقانان (ن.ک. همان: ۶۲-۵۱) پادشاهی کیومرث تا یزدگرد سوم (ن.ک. همان: ۷۱-۶۵) نژاد ابومنصور عبدالرزاق و نژاد ابومنصور المعمری (ن.ک. همان: ۸۰-۷۳) ماجرای کنارنگ و خسرو پرویز، تیراندازی کنارنگ، کنارنگ و فرستاده عمر. (ن.ک. همان: ۹۰-۸۱)

مقدمه قدیم ابومنصوری، درباره حمد و ستایش خداوند، خردمندان و پیغمبر اسلام است و بسیار کوتاه بیان شده است؛ این بخش در دیباجة شاهنامه فردوسی مفصل‌تر آمده است و در آن، از آغاز کتاب، ستایش خرد، وصف آفرینش عالم، آفرینش مردم، آفرینش آفتاب و ماه و ستایش پیغمبر سخن گفته شده است. فردوسی نوعی جهان‌بینی عقلانی اسلامی را در این قسمت از دیباجة با شرحی نسبتاً مفصل مطرح کرده است. در ساختار دیباجة شاهنامه، مطالب کلامی وجود دارد؛ اما در مقدمه قدیم شاهنامه چنین مطالبی وجود ندارد. شاهنامه با دیباجة‌ای آغاز می‌شود که محتوای آن از خود فردوسی است نه شاهنامه ابومنصوری و بازتابی از عقاید خود فردوسی است. آغاز این دیباجة درباره خداوند، ستایش خرد و چگونگی آفرینش جهان و انسان است. سپس فردوسی درباره تدوین شاهنامه ابومنصوری، اهتمام دقیقی برای به نظم کشیدن آن، مرگ دقیقی و کوشش خودش برای یافتن نسخه‌ای از شاهنامه ابومنصوری سخن گفته است. زریاب‌خویی درباره سرچشمه محتوای مطالب فلسفی دیباجة شاهنامه نوشته است: «در اصل خدای‌نامه چنین مقدمه‌ای نبوده است. جهان‌بینی خدای‌نامه از اوستا گرفته شده بود و بنا به گفته حمزه اصفهانی در تاریخ سنی ملوک الارض و الانبیاء، هنگامی که ابن مقفع خدای‌نامه را از پهلوی به عربی ترجمه می‌کرد، این قسمت را که مبنی بر جهان‌بینی زردشتی بود، ترجمه نکرد؛ زیرا آن را با عقاید مسلمانان سازگار نمی‌دید.» (زریاب‌خویی، ۱۳۷۰: ۱۴) آنچه قطعی به نظر می‌رسد، این است که این بخش از شاهنامه یکسره از زبان و ذهن فردوسی نشأت گرفته است و همچون سایر قسمت‌های شاهنامه نیست که از منابع فردوسی نقل شده باشد؛ از این‌رو، دیباجة شاهنامه جلوگاه عینی عقاید فردوسی است. همچنین در مقدمه قدیم درباره یادگاری نهادن و جاودانگی نام سخن گفته شده است، که در دیباجة شاهنامه در مورد این مطالب سخنی ذکر نشده است. مقدمه قدیم متنی درباره سرگذشت کلیله و دمنه آورده است. اما فردوسی این بخش را نه در دیباجة شاهنامه بلکه در قسمت تاریخی شاهنامه در بخش پادشاهی نوشیروان (ن.ک. فردوسی، ۱۳۹۶: ۳۳۸۳/۷ - ۳۵۱۸) با تفصیل بیشتری از مقدمه قدیم آورده است. درباره تدوین شاهنامه ابومنصوری در مقدمه قدیم به طور مفصل شرح داده شده است. در دیباجة شاهنامه فردوسی نیز در مورد فراهم آوردن شاهنامه ابومنصوری، مطالبی آمده است. ساختار دو متن در این بخش در بعضی نکات با هم تفاوت دارد. مقدمه قدیم به صراحت و کامل نام افراد را در تدوین شاهنامه ابومنصوری ذکر کرده است؛ اما فردوسی از آوردن نام کسانی چون ابومنصور بن عبدالرزاق و ابومنصور معمری در ابیات خود به دلایل سیاسی اجتناب نموده است.

در مقدمه قدیم، از گردآورندگان شاهنامه ابومنصوری از چهار تن که متعلق به چهار شهر هستند، یاد شده است. در دیباجة فردوسی نامی از گردآورندگان شاهنامه ابومنصوری و شهرهای آنان نیست. فردوسی در قسمت‌های دیگر شاهنامه، به ویژه بخش تاریخی، نام سه تن از این افراد را آورده است. در مقدمه قدیم از شیوه نوشتن و جمع‌آوری مطالب و سال به پایان رسیدن کتاب شاهنامه و نام‌گذاری کتاب (با واژه شاهنامه) سخن گفته شده است. در دیباجة فردوسی، بسیار مختصر از شیوه گردآوری مطالب سخن گفته شده (ن.ک. فردوسی، ۱۳۹۶: ۱۱۹/۱-).

(۱۲۵) و به مطالب دیگر هیچ اشاره‌ای نشده است. مقدمه قدیم درباره داستان‌های به دور از منطق شاهنامه مطالبی آورده است که در دیباجة شاهنامه نیز به این مطالب تکرار شده است. (ن.ک. فردوسی، ۱۳۹۶: ۱۱۳/۱-۱۱۴)

مقدمه قدیم مطالبی را در ضروریاتی که در نگارش کتاب باید رعایت شود ذکر کرده است که فردوسی ضرورتی در نقل آنها ندیده است. همچنین در مقدمه قدیم شاهنامه ابومنصوری، به فریدون و ضحاک ماردوش اشاره شده است. اگرچه فردوسی در سرودن شاهنامه خود از شاهنامه ابومنصوری و به ویژه در سرودن دیباجة شاهنامه خود از مقدمه قدیم بهره برده است؛ اما به داستان فریدون و ضحاک در دیباجة شاهنامه اشاره نشده است.

از دیگر تفاوت‌های مقدمه قدیم و دیباجة این است که در مقدمه ابومنصوری، مطالبی درباره فایده شاهنامه آورده شده که در دیباجة شاهنامه نیامده است. همچنین در متن مقدمه، شرحی از جغرافیای کل جهان آمده که ایران هم در آن میان جایی ویژه دارد؛ اما در دیباجة فردوسی مطلبی در این باره نیامده است؛ بلکه در متن اصلی شاهنامه، ایران در کانون جغرافیای جهان جای گرفته است.

در مقدمه ابومنصوری، درباره منابع شاهنامه و در مورد خدای نام و سیرالملوک سخن گفته شده است؛ از جمله یازده منبع مکتوب که مهم‌ترین آن کتاب حمزه اصفهانی است. در ساختار دیباجة شاهنامه از این منابع یاد نمی‌شود و فردوسی تنها اشاره کوتاهی به خدای نام دارد. (ن.ک. همان: ۱۱۵/۱-۱۱۶)

در متن مقدمه ابومنصوری، به صراحت بر گفتار دهقانان تأکید شده است و می‌گوید منبع کتابی که پس از این مقدمه مدون شده، روایات دهقانان است. (ن.ک. همان: ۶۱-۶۲) در برخی ابیات شاهنامه که در آنها فردوسی از مآخذ خود سخن می‌گوید شباهتی در دو متن از لحاظ تأکید بر نقش دهقانان به چشم می‌خورد. (ن.ک. همان: ۷/۲، ۱۶/۳، ۲۱/۵)

گستره کتاب از کیومرث تا یزدگرد سوم، در هر دو متن یکسان است. در متن مقدمه ابومنصوری همانند متون تاریخی دوره اسلامی، تاریخ ایران و اسلام با یکدیگر تلفیق و به تورات و گاه‌شناسی مسیحی نیز اشاره شده است؛ اما در متن فردوسی جز گاه‌شناسی ایرانی، مطلبی دیده نمی‌شود. همچنین در مقدمه قدیم، به گونه‌ای فهرست مطالب کتاب آورده شده و از سال‌های پادشاهی چهار خاندان پیشدادی، کیانی، اشکانی و ساسانی سخن رفته که در شاهنامه فردوسی، چنین فهرستی دیده نمی‌شود.

در مقدمه ابومنصوری به گونه‌ای از ابومنصور عبدالرزاق و ابومنصور معمری یاد شده که می‌توان آن را مدح تلویحی و غیرمستقیم نامید؛ اما در دیباجة شاهنامه، ستایش ابومنصور محمد، امیرک منصور و ستایش سلطان محمود آورده شده که می‌توان آن را مدیحه نامید. در مقدمه قدیم مطالبی درباره ماجرای کنارنگ و خسرو پرویز، تیراندازی کنارنگ و کنارنگ و فرستاده عمر ذکر شده؛ اما در دیباجة شاهنامه این مطالب نیامده است.

نکته آخری که می‌توان درباره تفاوت مقدمه شاهنامه ابومنصوری و دیباجة شاهنامه فردوسی برشمرد مربوط به ساختار این دو متن است؛ در واقع تفاوت نگاه فلسفی فردوسی و جهان‌بینی گردآورندگان شاهنامه ابومنصوری و کوشش فردوسی در شرح آن به گونه‌ای است که یک تمایز ساختاری را میان مقدمه قدیم و دیباجة به وجود آورده است؛ دیباجة شاهنامه دربردارنده دو گونه مطلب است: بخش اول آن درباره ستایش خرد، آفرینش انسان و جهان و رابطه انسان و خدا و ستایش پیامبر است. (ن.ک. فردوسی، ۱۳۹۶: ۱/۱-۱۰۷) مشکل اصلی این بخش، افزوده‌ها و کاستی‌ها و تحریف‌هایی است که به سبب پیوند آن با مسائل عقیدتی بدان راه یافته است. (ن.ک. خالقی مطلق، ۱۳۹۷: ۱۴۴؛ نیز درباره تحریف‌های ناشی از تضاد عقاید شیعی فردوسی با عقاید اهل سنت، ن.ک. خالقی مطلق، ۱۳۶۱: ۵۷۸-۵۸۰) بخش دوم درباره چگونگی تدوین شاهنامه ابومنصوری، آغاز کار دقیقی در سرایش شاهنامه ابومنصوری، مرگ ناپهنگام او، قصد فردوسی برای ادامه کارش و اوضاع روزگار مقارن با آغاز سرایش شاهنامه است. (ن.ک. فردوسی، ۱۳۹۶: ۱۰۸/۱-۱۶۰) محتوای این قسمت از دیباجة، ماهیت تاریخی دارد و با رویدادهای معاصر فردوسی در پیوند است. از این رو هیچ وجه اشتراکی با مقدمه شاهنامه ابومنصوری ندارد؛ به جز آن بیت‌هایی که به تدوین شاهنامه ابومنصوری اشاره دارد. (ن.ک. همان: ۱۰۸/۱-۱۲۵)

۲. در واقع ما به یمن وجود شاهنامه فردوسی است که این مقدمه را امروزه در دست داریم و گرنه به مانند خود شاهنامه ابومنصوری که از دست رفته، این مقدمه نیز باقی نمی‌ماند. علامه قزوینی در این باره آورده است: «بقاء مقدمه شاهنامه ابومنصوری در سایه شاهنامه فردوسی است والا قرن‌ها بود که با اصل کتاب شاهنامه ابومنصوری از میان رفته بود.» (قزوینی، ۱۳۶۳: ۲۷؛ دبیرسیاکی، ۱۳۹۴: ۲۹)

۳. همسانی وصف امیرک منصور در این بیت: «بدین نامه چون بردم فراز/ یکی مهتری بود گردن‌فراز» (فردوسی، ۱۳۹۶: ۱۴۶/۱) و اشاره به محمود در این بیت: «بدین نامه من دست بردم فراز/ به نام شهشاه گردن‌فراز» (همان: ۱۶۱/۱) جالب توجه است.

فهرست منابع

فهرست منابع

الف. منابع فارسی

۱. آیدنلو، سجاد. (۱۳۹۸). *دفتر خسروان (برگزیده شاهنامه فردوسی)*. چاپ سوم. تهران: سخن.
۲. آیدنلو، سجاد. (۱۳۸۳). «تأملاتی درباره منابع و شیوه کار فردوسی». *نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز*. سال ۴۷. شماره ۱۹۲، صص ۸۵-۱۴۹.
۳. تقی‌زاده، حسن. (۱۳۹۰). *مقالات تقی‌زاده (ج ۶: فردوسی و شاهنامه او)*. به کوشش ایرج افشار. تهران: توس.
۴. ثعالی، عبدالملک بن محمد. (۱۳۶۸). *تاریخ ثعالی (غرر اخبار ملوک الفرس و سیرهم)*. ترجمه محمد فضائی. تهران: نقره.
۵. خالقی مطلق، جلال. (۱۳۹۷). *گل رنج‌های کهن (برگزیده مقالات درباره شاهنامه فردوسی)*. به کوشش علی دهباشی. تهران: موقوفات ایرج افشار.
۶. خالقی مطلق، جلال و دیگران. (۱۳۹۹). *فردوسی و شاهنامه سرایی*. جلد اول. به کوشش اسماعیل سعادت. تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
۷. خالقی مطلق، جلال. (۱۳۶۱). «سی نکته در ابیات شاهنامه». *مجله آینده*. سال هشتم. هامبورگ، صص ۵۷۵-۵۸۴.
۸. خطیبی، ابوالفضل. (۱۳۸۳). «یکی نامه بود از گه باستان». *نامه فرهنگستان*. دوره پنجم. شماره سوم (شماره پیاپی: ۱۹)، صص ۵۴-۷۳.
۹. دبیرسیاقی، محمد. (۱۳۹۴). *زندگی‌نامه فردوسی و سرگذشت شاهنامه*. چاپ چهارم. تهران: قطره.
۱۰. ریاحی، محمدامین. (۱۳۹۳). *فردوسی*. چاپ ششم. تهران: طرح نو.
۱۱. ریاحی، محمدامین. (۱۳۹۷). *سرچشمه‌های فردوسی‌شناسی*. چاپ چهارم. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
۱۲. ریاحی، محمدامین. (۱۳۷۱). «تأملی دیگر در سال‌شماری زندگی فردوسی و سیر و تدوین و تکمیل شاهنامه»، *هفتاد مقاله ارمغان فرهنگی به دکتر غلامحسین صدیقی*. گردآورده یحیی مهدوی و ایرج افشار. تهران، صص ۴۶۵-۴۸۸.
۱۳. رضازاده ملک، رحیم. (۱۳۸۳). «دیباجه شاهنامه ابومنصوری». *نامه انجمن*. دوره چهارم. شماره ۱، صص ۱۲۱-۱۶۶.
۱۴. زریاب خویی، عباس. (۱۳۷۰). «نگاهی تازه به مقدمه شاهنامه». *ایران‌نامه*. شماره ۳۷، صص ۱۴-۲۳.
۱۵. شاپور شهبازی، علیرضا. (۱۴۰۰). *زندگی‌نامه تحلیلی فردوسی*. ترجمه هایدی مشایخ. تهران: هرمس.
۱۶. صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۹۶). *حماسه سرایی در ایران*. چاپ پنجم. تهران: فردوس.
۱۷. غفوری، فرزین. (۱۳۹۷). *سنجش منابع تاریخی شاهنامه در پادشاهی خسروانوشیروان*. تهران: میراث مکتوب.
۱۸. فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۹۶). *شاهنامه*. به کوشش جلال خالقی مطلق. تهران: مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی.
۱۹. قزوینی، محمد. (۱۳۶۳). «مقدمه قدیم شاهنامه». *بیست مقاله (جلد دوم)*. به اهتمام عباس اقبال آشتیانی و پورداد. چاپ دوم. تهران: دنیای کتاب، صص ۵-۹۰.
۲۰. مینوی، مجتبی. (۱۳۸۶). *فردوسی و شعر او*. چاپ چهارم. تهران: توس.
۲۱. محیط طباطبایی، سیدمحمد. (۱۳۶۹). «مقدمه اول شاهنامه». *مجموعه مقالات (فردوسی و شاهنامه)*. تهران: امیرکبیر، صص ۱۸۵-۱۹۳.
۲۲. محیط طباطبایی، سیدمحمد. (۱۳۵۶). «شاهنامه آخرش خوش است». *شاهنامه‌شناسی (مجموعه گفتارهای نخستین مجمع علمی بحث درباره شاهنامه)*. تهران: بنیاد شاهنامه فردوسی، جلد اول. صص ۱۸۵-۱۹۳.
۲۳. مینورسکی، ولادیمیر. (۱۳۷۶). «مقدمه قدیم شاهنامه». ترجمه مهدی فیروزان، *نامه فرهنگستان*. دوره سوم. شماره دوم (شماره پیاپی: ۱۰)، صص ۱۷۵-۱۸۸.
۲۳. میثمی، جولی اسکات. (۱۳۹۱). *تاریخ‌نگاری فارسی*. ترجمه محمد دهقانی. تهران: ماهی.
۲۴. نولدکه، تئودور. (۱۳۹۹). *حماسه ملی ایران*. ترجمه بزرگ علوی. چاپ پنجم. تهران: نگاه.

References

- Aydinlu, S. (2019). *Dafter-e Khosrowan: Selected from Shahnameh by Ferdowsi* (3rd ed). Tehran: Sokhan. (in Persian)
- Aydinlu, S. (2004). "Reflections on the sources and method of Ferdowsi". *Journal of the Faculty of Humanities and Literature*, University of Tabriz, 47 "(192), 85-149. (in Persian)
- Taghizadeh, H. (2011). *Taghizadeh's Articles* (Vol. 6: Ferdowsi and his Shahnameh) (E. Afshar, ed.). Tehran: Tous. (in Persian)
- Tha'alabi, A. M. B. M. (1989). *History of Tha'alabi: The Chronicles of Persian Kings and Their Stories* (M. Fazaili, Trans.). Tehran: Naghreh. (in Persian)
- Khaleqi-Motalleq, J. (2018). *The Flower of Ancient Suffering: Selected Articles on Shahnameh by Ferdowsi* (A. Dehbashy, Ed.). Tehran: Iradj Afshar Trust. (in Persian)
- Khaleqi-Motalleq, J., & Others. (2020). *Ferdowsi and Shahnameh Writing* (Vol. 1) (I. Saadat, Ed.). Tehran: Academy of Persian Language and Literature. (in Persian)
- Khaleqi-Motalleq, J. (1982). "Thirty points on the verses of Shahnameh". *Future Journal*, 8, Hamburg, 575-584. (in Persian)
- Khatibi, A. (2004). "One letter from the ancient time". *Academy Letter*, 5 (3), 54-73. (in Persian)
- Dabirsiaghi, M. (2015). *Biography of Ferdowsi and the Story of Shahnameh* (4th ed.). Tehran: Ghatreh. (in Persian)
- Riahi, M. A. (2014). *Ferdowsi* (6th ed.). Tehran: Tarh-e No. (in Persian)
- Riahi, M. A. (2018). *Sources of Ferdowsi Studies* (4th ed.). Tehran: Cultural Studies and Research Institute. (in Persian)
- Riahi, M. A. (1992). *Another reflection on the chronology of Ferdowsi's life and the composition and completion of Shahnameh*. In Y. Mahdavi & E. Afshar (Eds.), "Seventy Articles: Cultural Gifts to Dr. Gholam Hossein Sedighi "(pp. 465-488). Tehran. (in Persian)
- Reza Zadeh Malek, R. (2004). *Preface to Abu Mansouri's Shahnameh*. Society Letter, 4 "(1), 121-166. (in Persian)
- Zaryab-Khoyi, A. (1991). *A fresh look at the introduction of Shahnameh*. Iran Nameh, 37, 14-23. (in Persian)
- Shahbazi, A. S. (2021). *Analytical Biography of Ferdowsi* (H. Mashaikh, Trans.). Tehran: Hermes. (in Persian)
- Safa, Z. (2017). *Epic Poetry in Iran* (5th ed.). Tehran: Ferdows. (in Persian)
- Ghafouri, F. (2018). *Assessing the Historical Sources of Shahnameh during the Reign of Khosrow Anoushirvan*. Tehran: Written Heritage. (in Persian)
- Ferdowsi, A. Q. (2017). *Shahnameh* (J. Khaleqi-Motalleq, Ed.). Tehran: Great Islamic Encyclopedia Center. (in Persian)
- Ghazvini, M. (1984). *The ancient introduction of Shahnameh*. In A. Aghbal Ashtiyani & Purdavoud (Eds.), Twenty Articles (Vol. 2, pp. 5-90). Tehran: Donyaye Ketab. (in Persian)
- Minuyi, M. (2007). *Ferdowsi and His Poetry* (4th ed.). Tehran: Tous. (in Persian)
- Mohit Tabatabai, S. M. (1990). *The first introduction of Shahnameh*. In Collection of Articles: Ferdowsi and Shahnameh (pp. 185-193). Tehran: Amir Kabir. (in Persian)
- Mohit Tabatabai, S. M. (1977). *Shahnameh's ending is happy*. In Shahnameh Studies: Collection of Discourses from the First Scientific Assembly on Shahnameh (Vol. 1, pp. 185-193). Tehran: Ferdowsi Foundation. (in Persian)
- Minorsky, V. (1997). *The ancient introduction of Shahnameh*. (M. Firuzan, Trans.). "Academy Letter, 3 "(2), 175-188. (in Persian)

- Mithmi, J. S. (2012). *Persian Historiography* (M. Dehghani, Trans.). Tehran: Mahi. (in Persian)
- Noldeke, T. (2020). *The National Epic of Iran* (B. Alavi, Trans.) (5th ed.). Tehran: Negah. (in Persian)